

SZÖVEG ÉS KÉP HATÁRÁN

*Bán Zsófiával, az ELTE Amerikanisztika Tanszékének docensével
Szöllősi Adrienne beszélget*

– *Kutatási területed eredetileg az irodalmi modernizmus. Írásaidban, előadásaidban mégis igen szorosan kapcsolódik egymáshoz a vizualitás és az irodalom. Mennyiben köthető a modernizmushoz a vizuális művészet és a tipografikus kultúra szoros egymásmellettiége?*

– Ez az egymásmellettiég mindig is létezett. Már a kódexekben meglehetősen koncepcionális volt kép és szöveg egy oldalon való megjelenítése. Nem csupán az, hogy a betűk hogy nézzenek ki, hanem az, hogy az illusztrációk a szöveggel hogyan működnek együtt. Később e két elem kezdett határozottan elválni egymástól. Az elmélet is egyre többen foglalkozott a textuális művészet és a vizuális művészetek különbözőségével. Sőt heves viták alakultak ki azzal kapcsolatban, hogy melyik értékesebb: a költészet vagy a festészet... A 17–18. században már különválasztották a kettőt, nem tartották helyesnek a műfajok keveredését. Gondoljunk Lessingre, aki elég sokat foglalkozott a műfajok tisztaságának kérdésével. A telekommunikáció fejlődésével – és itt elsősorban a televíziózás térhódítására gondolok – egészen másfajta képeket kezdtünk fogyasztani. Mindez megváltoztatta kép és szöveg egymáshoz való viszonyát is. Erre különösen jó példa a reklám, ahol kép és szöveg szervesen kapcsolódik egymáshoz. Mindez egyre inkább arra kondicionálta az embereket, hogy egyszerre fogyasszák a kettőt. A képzőművészetek sem tudták elkerülni a szövegek használatát – a modernizmusban elég gyakori, hogy szöveg, szövegek jelennek meg egy képmezőben. Ezen alapul a kollázs- és a montázstechnika. A vizuális és a textuális művészetek viszonyának története elég hullámszó, az elmúlt néhány évtizedben erősen befolyásolta a média.

– *Május 11-én a Holokauszt – Emlékezet – Vizualitás című szimpóziumon tartottál előadást, amelyben családi fényképek kapcsán jártál körül az egyéni történet és a közösségi emlékezet viszonyát. Itt megint előkerül a szöveg és a vizualitás kapcsolata.*

– E kettő szoros kölcsönhatása egy ideje elméleti szinten is foglalkoztat. Külföldön e témát egész tudományág vizsgálja, elnevezését magyarul *kép- és szövegstudiumoknak* fordíthatnánk. E tudományág

olyan eseteket vizsgál, amikor a képiség és a textualitás összeér valamely médiumban. Fénykép és szöveg találkozásánál elsősorban az érdekel, amikor a szöveg nem csupán leírja azt, ami a képen látható, vagy fordítva, a kép nem pusztán illusztrálja a szöveget, hanem mindkettő külön is megállja a helyét, külön életet élnek, és ugyanakkor másra is reflektálnak, esetleg kiegészítik egymást. Persze ennek nem feltétlenül kell így lennie. A vizsgálat során az is érdekes lehet, miképpen tárgyalható ugyanaz a probléma másképpen, a vizualitás, illetve a textualitás eszközeivel. Nemrég írtam Nádas Péter *Saját halál* című könyvéről. Itt kiváltképpen érdekessé teszi a dolgot az, hogy ugyanaz a személy produkálja a szöveget és a képet. Egy ideje az foglalkoztat, hogyan lehetne fényképek felhasználásával rendhagyó narratívát felépíteni. A szimpóziumon ennek az elképzelésemnek egy részét szerettem volna bemutatni. A képek és a szöveg viszonyát tekintve számomra az az érdekes, ha a szövegek nem a képekről szólnak, hanem a képek kapcsán születnek, mintegy a képek „mögött” jönnek létre. Tehát a szövegekben olyan elemek szerepelnek, amelyek vélhetően nincsenek a képeken, mégis következnek belőlük, felismerhetők.

– *Befolyásolta-e irodalmi látásmódodat, hogy nem Magyarországon nőttél fel? Ráadásul nem is Európában, hanem Brazíliában?*

– Nem tudom, hogy a látásmódomat befolyásolta-e – a gondolkodásmódomat biztosan. Ez a helyzet egyfajta radikális nyitottságot hoz létre az emberben, hiszen eleve az az alapállás, hogy többféle kultúra, gondolkodásmód létezik, többféle irodalom, többféle módon lehet alkotni, írni, festeni. A pluralitás elfogadása alaphelyzetté vált számomra.

– *Irodalmat sem az anyanyelveden kezdted olvasni, hanem portugálul...*

– Igen. Bár felmerül az a kérdés is, hogy mi is az anyanyelv. Az-e, amit az ember szó szerint az anyjától tanul, vagy az, amit először hall maga körül? Először portugálul kezdtem beszélni, és kicsit később magyarul. Lehet persze kulturális anyanyelvről is beszélni, nem feltétlenül csak nyelvi anyanyelvről. Ez, mint kiderült, egyszerre többféle is lehet. Később magyarul is olvastam regényeket, otthon magyarul beszélünk, hazajártunk Magyarországra, tehát a két nyelv párhuzamosan élt bennem.

– *A Mindentudás Egyetemén az irodalom „gender”-szempontú vizsgálatát próbáltad megismertetni hallgatósággoddal. Ez a szempont csak az utóbbi néhány évben kezd többé-kevésbé elfogadottá válni Magyarorszá-*

gon. Mi az oka annak, hogy a társadalmi nemek szempontjának bevezetését ilyen idegenkedéssel kezelik?

– Gyakran hallom, hogy a gender-szempontú vizsgálat nem más, mint egy Amerikából behozott valami, ami a magyar irodalomra, illetve kultúrára nem alkalmazható. Úgy gondolom azonban, hogy ennek a szempontnak mindenütt van létjogosultsága, ahol férfiak és nők írnak, alkotnak. Az idegenkedésnek inkább történeti okai lehetnek, sokan gondolják úgy, hogy ez megint valamiféle ideológia, amelynek mentén gondolkodnunk kell – és ideológiákból mindenkinek maximuma elege lett az elmúlt ötven évben. Ilyen szempontból érthető az elutasító reflex, amelynek magyarázata az ismeret hiánya lehet. Magyarországon a feminizmus fogalma is negatív konnotációt hordoz. Sztereotípiákat idéz fel, amelyek mögött nem létezik a terminusok ismerete, annak a tudása, hogy a feminizmus sokféle lehet, és sokféle is. Sehol sincs egyféle feminizmus. Különböző iskolái vannak, ahogy a gender-szempontú elemzésnek is sokféle iskolája van. Létezik angol, francia, amerikai típusú megközelítésmód, és mind nagyon különböző nézőpontokból vizsgálja a problémát. Nem lehet egy kézmozdulattal lesöpörni ezt a kérdést, mondván, csupán arról van szó, hogy sikertelen, elnyomott nők ágálnak az ellen, hogy nincsenek elismerve. Nem erről van szó. Ezért nagyon fontos, hogy a szélesebb közönség is hallgasson e kérdéskörrel.

– Nem lehetett egyszerű feladat egy olyan témának az ismertetése, amellyel kapcsolatban a közönségnek meglehetősen hiányosak az ismeretei, amelyhez egyáltalán nem talál kapcsolódási pontokat. Miért gondoltad úgy, hogy a képzőművészeti példákkal egyszerűbb lesz a témát megértetni a közönséggel?

– A képek interpretálása, fogyasztása manapság sokkal elterjedtebb, mint a szövegeké, ezért gondoltam, hogy a képzőművészeti példák segítségével egyszerűbbé tudom tenni a megértést. A képek azonban, amelyeket választottam, nem pusztán a szöveg illusztrálását szolgálták, inkább egy heurisztikusabb megértést próbáltam velük előidézni. Másik oka a választásomnak az volt, hogy a gender-szempontú megközelítés nem csupán az irodalomra érvényes, a képzőművészetek esetében éppen úgy használható. Nem szövegspecifikus dolog, nem csupán a textualitáshoz kapcsolódik.

– Frida Kahlo mexikói festőnő The Two Fridas című festménye is az előadás illusztrációs anyagaként szolgált. Frida Kahlo nagyon sokáig nem volt ismert Magyarországon, talán még a művészettörténészek körében sem.

– Frida Kahlo alakja elsősorban a róla készült filmnek köszönhetően vált ismertté Magyarországon. Érdekes dolog megnézni, hogy bizonyos kultikus figurák miért nem tudnak beépülni más kultúrákba. Az ellenállásnak sok oka lehet. Magyarországon ez a – sajnos elég gyenge – film a fordulópont, ez tette Frida Kahlót a szélesebb közönség számára ismertté.

– *Illusztrálható-e Frida Kahlo művészetével egyfajta női látásmód? Szükséges egyáltalán a látásmód nemek szerinti szétválasztása?*

– Nem feltétlenül különválasztható, és nincs is erre mindig szükség. De minden művészeti ágban vannak alkotók, akiknél eléggé felismerhető egyfajta beszédmód, amely nőiséghez vagy férfiiséghez köthető. Ez független attól, hogy a szerző nő vagy férfi. Frida Kahlo esetében nagyon jól követhető a női vonal, és történetesen egybe is esik a biológiai nemmel, de ez nincs mindig így, és nem is kell, hogy mindig így legyen. Kahlo gyakran testi problémákat reprezentál képileg, a magánélet különböző stációit ábrázolja nagyon direkt, kendőzetlen formában. Az ábrázolásnak ezt a fajtáját a női beszédmódhoz szokták kötni. Természetesen olyan férfi képzőművészek, írók is vannak, akik használják ezt a beszédmódot. Az embereket érdekli, hogy meg lehet-e állapítani: az illető szerző férfi-e avagy nő. Nem mindig az a cél, hogy elválasszuk egymástól a beszédmódokat, de vannak olyan esetek, amikor ez indokolt lehet. Ha például kánonépítésről van szó, érdekes kérdés lehet a szerző neme – a társadalmi, illetve biológiai nem az érvényesülés, a szerzővé válás folyamatában igen nagy szerepet játszik. De a reprezentáció szempontjából nem feltétlenül ez a legérdekesebb, hanem az, hogy hogyan ábrázolják a nőiséget, illetve a férfiiséget egy adott kultúrában.

– *Nem egy példát ismerünk, amikor férfi szerző bújik női álnév mögé. Mennyiben ad szabadságot a nemcsere az ábrázolásban?*

– Igen nagy szabadságot ad. Ugyanúgy, ahogy a női ruha felöltése hozzásegít ahhoz, hogy el tudja képzelni, miként funkcionál egy nő a mindennapi életben. Ugyanígy az irodalmi perszona vagy egy álnév felöltése, egy irodalmi szerepjátékba való becsusszanás hozzásegítheti a szerzőt ahhoz, hogy szövegében másfajta nézőpontot alakítson ki. Van azért ebben egy jó adag játékoság is, különösen akkor, amikor egy férfi bújik női szerep mögé. Ha ez fordítva történik, akkor általában hatalmi kérdéssről van szó. A 19. században ha egy nő férfi álnéven jelentetett meg írásokat, a jelenség direkt módon saját elfogadtatásáról, önmaga legitimálásáról és az autorizációról szólt.

Ha egy férfi teszi ugyanezt, abban inkább a játék-elem dominál. A populáris kultúrában is ismerünk hasonló jelenséget, egy kicsit másképp – itt a mai napig előfordul nemcsere vagy kultúracsera. Krimi-, fantasyírók például szívesen vesznek fel angolosan csengő nevet, ezáltal jobban eladhatónak vélik műveiket. A populáris kultúrában az eladhatóság a meghatározó, nem a kánonba való bekerülés. A Mindentudás Egyetemén elhangzott előadás után az egyik résztvevő megemlítette J. K. Rowling, a *Harry Potter* szerzőjének esetét, akinek a kiadója megtiltotta, hogy saját női keresztnévét teljesen feltüntetve jelenjenek meg könyvei, mondván, hogy a kisfiúk nem fognak női szerzőtől olvasni. Ezért szerepel keresztnéve rövidítéssel. Ez esetben is az eladhatóság volt a meghatározó szempont.

– Beszélgetésünk elején elég sok szó esett a modernizmusról, amely művészeti paradigmaváltásnak is tekinthető. Miért reagál a művészet sokkal később a tudományos paradigmaváltásokra?

– Elsősorban azért van így, mert a művészetek mégiscsak hagyományosan a valóságra reflektálnak, még akkor is, ha ez a modernizmusban átalakul, a posztmodernben pedig már végképp megváltozik. A posztmodern írók gyakran állítják, hogy a szövegnek az égedta világon semmi köze nincs – és nem is kell, hogy legyen – a valósághoz. A szöveg önálló valóságot hoz létre. Ennek ellenére ők sem tudnak kikerülni saját mókuskerekükből, hiszen a posztmodern világlátáshoz erősen hozzátartozik ez a fajta gondolkodásmód. Amikor azt mondják, hogy olyan szöveget hoznak létre, amelynek nincs köze a valósághoz, akkor annak, amit állítanak, nagyon is köze van ahhoz a kulturális kontextushoz, amelyben egy ilyen mondat megszülethet. Nem tudnak elszakadni attól a kontextustól, amelyben léteznek. Ezért lassúbb a művészet reakciója a tudományos paradigmaváltásokra. Hiszen olyasmire reflektál, ami már elkezdte kifejteni a hatását. A művészet általában enyhe fáziskéséssel dolgozik, persze egyes alkotók megelőzik saját korukat. A posztmodern irodalomban nem ritka a természettudományos modellek használata, például Thomas Pynchon vezette be az irodalomba az entrópia elméletét. Pynchon eredetileg rakétamérnöknek tanult, így otthonosan mozog a természettudományokban. A természettudományos látásmódon kívül az új médiumok is erősen befolyásolják az irodalom nyelvét és struktúráját. Gondoljunk csak arra, hogyan olvassuk a hypertext-regényeket az interneten. Különböző linkeket követve különböző útvonalakat, szövegrétegeket tudunk választani. Ennek, ha úgy vesszük,

már volt modellje a művészetben: a labirintusábrázolások tulajdonképpen ezt az olvasásmódot reprezentálják. Ez szokatlan szabadsághoz juttatja az olvasót. Sokakat frusztrál az, hogy nem látják át az egészet, nem tudják, mit hagynak ki, ha elindulnak egy bizonyos link-rendszerben, hiszen az összes lehetséges utat nehéz vagy adott esetben lehetetlen bejárni. Mindez másfajta olvasáskultúrát fejleszt ki, más olvasási igényeket hoz létre. Ezt az új, alternatív olvasást tekinthetjük paradigmaváltásnak is.